

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень

число
13
(2) 2008

Критика
Київ 2008

Тарас Курило, Іван Химка

**Як ОУН ставилася до євреїв?
Роздуми над книжкою Володимира В'ятровича***

В'ятрович Володимир.

Ставлення ОУН до євреїв:

Формування позиції на тлі катастрофи.

Львів: Мс, 2006. 140 с. (Центр досліджень визвольного руху)

Центр досліджень визвольного руху розташований у Львові в тому самому будинку, що й Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України. Автор рецензованої монографії, Володимир В'ятрович, є директором першого і науковим співробітником другого. Відносно молодий (1977 р. н.), він захистив кандидатську дисертацію з історії України і видав свою першу книжку, коли йому було лише 23 роки. Починаючи із січня 2008 року він працює радником голови Служби Безпеки України.

На своїй інтернет-сторінці Центр досліджень визвольного руху звертає увагу на «потребу нового неупередженого погляду на історію визвольних змагань українців», з особливим наголосом на історії їхнього «най-яскравішого вияву» – «боротьби Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії протягом 1920–1950 років»¹. Ці акценти позначилися й на дослідженні В'ятровича.

Монографія стосується важкої й складної теми – ставлення ОУН до євреїв. Це проблема досить контроверсійна і маловивчена, ми знаємо про неї не набагато більше, ніж Автор. Тому зосередимо нашу увагу передусім на методологічних питаннях.

Почнімо з проблем добору і трактування джерел. У підході до джерел В'ятрович виявляє подвійний стандарт. Прикладом є його потракування «життєпису» Ярослава Стецька, написаного у середині липня 1941 року, незадовго після того, як німці випустили його з ув'язнення. У ньому провідний діяч ОУН писав:

Вважаючи головним і вирішним ворогом Москву, а не жидівство, яка властиво держала Україну в неволі, тим не менше доціною належно незаперечно шкідливу і ворожу ролю жидів, що помагають Москві закріповувати Україну.

* Дякуємо Маркові Цариннику за цінні предметні й стилістичні зауваження.

¹ <http://www.cdvr.org.ua/about.php> [використано 05.01.2008].

Тому стою на становищі винищення жидів і доцільности перенести на Україну німецькі методи екстермінації жидівства, виключаючи їх асиміляцію і тп².

В'ятрович відкидає цей невідгідний для своєї позиції документ, проголошуючи його фальсифікатом. При цьому він покликається на авторитет двох істориків, які пишуть з про-оунівських позицій, – Тараса Гунчака і Володимира Косика (с. 9–10). (Хоча насправді Косик не спростовує автентичности життєпису, тільки заперечує, що його можна вважати «офіційним документом». Косик сприймає його як «суто особистий життєпис людини, яка відповідає сама за себе»³). На нашу думку, Гунчакова критика автентичности цього документа слабка й непереконалива.

Для нас переконливим аргументом було би виявлення серії інших подібних фальсифікатів у пострадянських архівах (а не в радянській публіцистиці або в опублікованих за советів документах). З часу відкриття радянських архівів науковці знаходять силу-силенну документів, які компрометують радянську владу. Натомість ми поки що не чули про практику систематичного перероблення архівних матеріалів задля їх сумісности з ідеологією режиму. Ми вважаємо, що для неупередженого фахового історика аргументація Карела Беркгофа і Марка Царинника на користь автентичности «життєпису» набагато сильніша від аргументації Гунчака. Між іншим, можна запитати автора: чому тут також наявна німецька версія і як можна пояснити її особливості? Чому, наприклад, немає повного німецького тексту, а є тільки чернетка першої сторінки, а решта сторінок в остаточній версії з пропущенням поміж ними малої частини тексту? Що цим намагалися сказати кагебістські підробники? Чому в німецькому варіанті зазначено, що він народився у священничій сім'ї, але така інформація відсутня в українському оригіналі? Звісно, це дрібні деталі, але саме вони наштовхують на думку, що маємо до діла радше зі звичайним архівним документом, а не продуманим фальсифікатом.

Особливо дивно, що В'ятрович, фахівець з історії ОУН, нічого не каже про явну фактичну помилку в аргументації Гунчака. Той пише, що підробники «написали повну брехню», коли в життєписі Стецько ніби розповів, що він «редагував ідеологічний журнал “Ідея і Чин”» у 1939–1940 роках. Адже, пише Гунчак, перший випуск «Ідеї і Чину» вийшов аж 1 листопада 1942 року. Проте Гунчак тут плутає пізнішу «Ідею і Чин» з ранішим виданням під такою самою назвою, яка була «Бюлетенем ідеологічної референтури Проводу ОУН». Саме її у 1939–1940 роках справді редагував Стецько.

В'ятрович також готовий був проголосити «сумнівним» ще одне незручне свідчення, а саме репліку іншого провідного бандерівця, Степана

² *Berkhoff K. C., Carynnyk M. The Organization of Ukrainian Nationalists and Its Attitude toward Germans and Jews: Iaroslav Stets'ko's 1941 Zhyttiepys // Harvard Ukrainian Studies. 1999. Vol. 23. No. 3–4. P. 162.*

³ *Косик В. Гарвард патронує ненаукові методи історичного дослідження // Український визвольний рух. Зб. 1. Львів, 2003. С. 186.*

Ленкавського, також датовану липнем 1941 року: «Відносно жидів приймемо всі методи, які підуть їм на знищення»⁴. Інші автори, які також намагаються спростувати звинувачення ОУН в антисемітизмі та яких компліментарно цитує В'ятрович – як-от згаданий уже Косик (с. 61–62)⁵ і покійний Євген Наконечний⁶ – піддали сумніву автентичність документа, в якому міститься репліка Ленкавського. Треба віддати В'ятровичу належне: він звернувся до учасника подій, Василя Кука, який підтвердив автентичність документа. І, слідом за Куком, В'ятрович приймає його автентичність (с. 62). Хоч некритичне ставлення до opinio близького за ідеологічним спрямуванням авторитета не можна вважати взірцем фахової історичної методології, це свідчить принаймні про прагнення з боку В'ятровича наблизитися до правди. Інша річ, що він, попри визнання автентичності, виключає репліку Ленкавського з поля зору свого дослідження. Це окрема проблема, до якої повернемося нижче.

Судження Стецька та Ленкавського В'ятрович піддає сумніву або не вважає за визначальні також з огляду на його власне трактування проблеми ставлення ОУН до євреїв у довоєнний період. Тут також постає проблема підбору та тлумачення джерел. Перші серйозні запитання постають, щойно автор починає аналізувати офіціоз ОУН «Розбудова Нації». В'ятрович цитує, але своїми коментарями таки намагається пом'якшити безкомпромісно ворожу щодо євреїв позицію Юрія Милянича у статті «Жиди, сіонізм і Україна»⁷, де будь-яка можливість українсько-єврейського порозуміння виключається апіорі. Милянич зазначає, що боротьба з «жидівством» неминуче розгорнеться з постанням незалежної України. «Жиди це знають і докладають усіх зусиль, щоб також зі свого боку до усамостійнення України не допустити». Він підсумовує, що

...у боротьбі з ворожим нам у всякім відношенні жидівством мусимо виробити власну систему й найбільш нам вигідні форми для розв'язки жидівського питання. Проблема є трудна й завдяки її занедбанню з українського боку доволі темна. Але вона мусить бути розв'язана.

В'ятрович доречно зазначає, що Милянич не пропонує свого варіанта «вирішення жидівської проблеми», але той таки натякає, що найкращим варіантом було б вигнати їх усіх з України. На його думку, окрім іспанців «жидівської проблеми не зуміла практично розв'язати у вповні вдовольняючим змислі ні одна європейська християнська нація», тобто Милянич

⁴ *Українське державотворення. Акт 30 червня 1941*: Зб. док-тів і мат. Львів – Київ, 2001. С. 190.

⁵ Косик вважає документ з реплікою Ленкавського «підозрілим», а може, й «підробленим». *Косик В.* Гарвард патронусє ненаукові методи... С. 188–189.

⁶ «Зокрема викликають недовіру якісь приватні нотатки Стецька і Ленкавського з «єврейського питання», якими жваво спекулюють різні українофоби». *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. Вид. 2-ге. Львів, 2006. С. 7.

⁷ *Милянич Ю.* Жиди, сіонізм і Україна // *Розбудова Нації*. 1929. № 8–9. С. 271–276.

виключає асиміляцію євреїв, як це сталося в західноєвропейських країнах, і ставить за приклад «очищення» Іспанії від євреїв у середньовічні часи. Єдина проблема полягає в тому, що «двох мільйонів людей не можна ні так легко виселити, взагалі їх позбутися. Цього добра ніхто й так не хоче. Кожен сам рад його позбутися».

В'ятрович пише, що стаття Миляннича «лише підняла дискусію про ставлення націоналістичного руху до євреїв і не виявила чіткої позиції ОУН у цьому питанні» (с. 38). Проте ця стаття з'явилася в друкованому органі ОУН «Розбудова Нації». За спогадами Володимира Мартинця, статус цього видання був таким, що будь-який погляд на ідеологічні та програмні засади, висловлений на його шпальтах, автоматично ставав догмою і не підлягав обговоренню. Неодноразово щодо окремих абзаців чи навіть речень сперечалися тижнями і місяцями, аж доки не було досягнуто консенсусу щодо їх змісту⁸. Як тоді можна пояснити появу на шпальтах «Розбудови Нації» більш ніж через рік після виходу статті Юрія Миляннича тексту Миколи Сціборського, повністю протилежного за змістом? Вочевидь, консенсусу щодо єврейського питання в Проводі ОУН на той час не було, а єврейська тема не була ключовою, тож з її приводу було дозволено певну дискусію. Велику роль напевно відіграла і сама особистість Миколи Сціборського. Як один з лідерів ОУН та офіційний видавець «Розбудови Нації», він міг скористатися своїм статусом для опублікування статті. У ній Сціборський закликав до україно-єврейського порозуміння та спроб заручитися підтримкою або принаймні лояльністю євреїв.

Стаття Сціборського засвідчує, що український інтегральний націоналізм міг існувати без антиєврейського компонента і що в керівництві ОУН на той час існували різні думки щодо євреїв. Важливо, що В'ятрович наприкінці своєї книжки наводить цю статтю повністю. Проте помилковою є його спроба виводити з неї позицію ОУН щодо євреїв у міжвоєнний період⁹. Наступне число «Розбудови Нації» відкривало цілу низку публікацій на єврейську тему професора Українського Вільного університету в Празі та колишнього міністра закордонних справ уряду Директорії Олександра Мицюка, яка розтягнулася аж на три роки (1931–1933). Трохи згодом усі ці статті вийшли у вигляді окремої книжки «Аграризація жидівства на тлі загальної економіки»¹⁰. В'ятрович згадує серію публікацій Мицюка, але

⁸ *Мартинець В.* Українське підпілля від У.В.О. до О.У.Н.: спогади і матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму. Мюнхен, 1949. С. 281–283.

⁹ Згодом Сціборський сам змінив свої погляди. 1940 року він написав «Нарис проекту Основних законів (Конституції) Української держави». У Розділі XI «Обов'язки й права громадян» артикули 3 і 4 стосуються громадянства. У примітці до них написано: «Вийняток з Артикулів 3 і 4 становлять особи жидівської народности, що підлягають окремому законіві»: *Центральний державний архів вищих органів влади України [ЦДАВОУ]*. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 8. Дякуємо Маркові Цариннику за цю інформацію.

¹⁰ *Мицюк О.* Аграризація жидівства на тлі загальної економіки. Прага, 1933.

зазначає: «ця робота не висловлювала якоїсь політичної позиції... Автор [Мицюк] ставив за мету лише висвітлити роль євреїв у економіці України XVI–XX століть» (с. 32). Доводиться знову констатувати невміння або свідоме небажання В'ятровича зауважити антиєврейську риторичку¹¹.

Як спеціаліст з економічної історії України, Мицюк звертає увагу головна соціально-економічна становище єврейства. Його праця звеличезною кількістю статистичних даних, цитат та академічною термінологією могла би справити враження об'єктивного та добре проведеного дослідження, проте на не підготовленого читача. Вона набула важливого статусу і пізніше неодноразово згадувалася в інших націоналістичних публікаціях. Проф. Мицюк упевнено зайняв нішу експерта з «єврейського питання», відсутність якого в українському середовищі так оплакував Милянч.

Праця Мицюка є однією з найсерйозніших антиєврейських публікацій, будь-коли породжених українською інтелектуальною традицією. Центральною темою дослідження є викриття паразитичного характеру єврейства. За Мицюком, упродовж віків уряди різних держав та імперій заохочували євреїв зайнятися сільським господарством або загалом фізичною працею, проте їхні зусилля виявилися марними: євреї продовжували експлуатувати народ та підривати його суспільну основу, займаючися паразитичними видами діяльності. Тим самим Мицюк заперечував аргумент Сціборського, що соціальна роль єврейства зумовлена їхнім безправним становищем. Оскільки така єврейська діяльність триває багато віків, попри зусилля різних урядів, її причиною є незмінний «єврейський дух». Конфлікт між УНР та євреями Мицюк пояснював протистоянням між ідеалістичним та матеріалістичним світоглядами, притаманними відповідно українському рухові та євреям, чим відверто суперечив Сціборському¹².

Мицюк у своїх публікаціях опосередковано підважував усі аргументи, з якими виступав Сціборський. І ці аргументи не обмежувалися Україною. У

¹¹ Ціла книжка пронизана тією самою невмілістю розпізнати антисемітизм. Добрий приклад стосується вже повоєнного періоду. В'ятрович обговорює листівку «Євреї – громадяни України» від березня 1950 року. Він тлумачить її як звернення ОУН до євреїв – нібито потенційних союзників проти радянської влади (с. 96) і взагалі не бачить, що вона містить не вельми приховані загрози, як також залишки зовсім віджилого на той час стереотипу єврея-комуніста (відомо, що саме після війни почалися нагінка на «єврейських буржуазних націоналістів», кампанія проти «безрідних космополітів», арешти і розстріли єврейських письменників і діячів культури) (с. 98–99). Читання цілої листівки (її вміщено в додатку, с. 130–140) тільки підтверджує антисемітський світогляд підпільного автора – він ставить самим євреям за провину те, що українці вбивали їх під час Хмельниччини, гайдамаччини і визвольних змагань!

¹² Сціборський пише, що помилково вважати всіх євреїв винними у підтримці більшовиків, для них «в цілому большевицька революція, що несла з собою знищення власності, зміну основ народньо-господарського життя, релігійно-звичаєвого побуту й т. д. – була суперечливою їх інтересам, тенденціям й психології»: *Сціборський М.* Український націоналізм і жидівство // *Розбудова Нації.* 1930. № 11–12. С. 271. В'ятрович подає статтю Сціборського на сторінках 115–129.

стилі праворадикальних європейських публіцистів міжвоєнної доби Мицюк описував процес «ожидовлення Європи», в якому євреї нібито намагаються зайняти всі ключові сфери, витісняючи неєвреїв, та повторював інші штампи. Недарма, коли німці вимагали від редакції окупаційної газети «Краківські вісті», щоб вона помістила серію антисемітських статей, редакція звернулася до професора Мицюка з проханням «написати одну або кілька статей на тему: “Негативна роля жидів на Україні зокрема в господарському житті”»¹³. Статті Мицюка, підписані ініціалами О. М., друкувалися в газеті під заголовком «Жиди в Україні» у шістьох частинах від середини червня до 11 вересня 1943 року¹⁴. Написані вони були в скрайньо антиєврейському і прогітлерівському дусі¹⁵.

Повертаючися до передвоєнної серії празького професора, публікація його антиєврейських статей тривала аж три роки, в кожному числі рупора ОУН «Розбудова Нації». Це дає нам підстави вважати, що антиєврейська позиція у цей час стала програмним постулатом ОУН.

«Розбудова Нації» припинила своє існування 1934 року; а джерел, які характеризують позицію ОУН до євреїв у другій половині 1930-х років, є вкрай мало. Проте одне з них дуже важливе. З незрозумілих причин Автор його взагалі не згадує. Мова йде про альманах «Ідея в Наступі», виданий ОУН 1938 року на пошану її загиблого лідера Євгена Коновальця. Альманах складався з декількох статей здебільшого ідеологічного змісту, серед яких була і «Жидівська проблема в Україні» того ж таки Мартинця¹⁶. Стаття починається з тези, що «єврейська проблема» в Україні значно складніша, ніж в Німеччині та Італії, з огляду на значну чисельність єврейського населення: «І найгіршими методами легше зліквідувати 44.000 жидів [в Італії], ніж найліпшими зробити це з $\frac{3}{4}$ мільйона [в Україні]» (с. 45). Яку ж політику в єврейському питанні повинна проводити майбутня українська держава? Що ми маємо робити, якщо євреї захочуть асимілюватися в український організм? Мартинець розглядає це питання з погляду расової теорії. Раса для нього – це не лише фізичні, а й психологічні типи, що передаються спадково. У випадку расового змішання у спадок передаються риси старшої та чистішої раси. Єврейська ж раса є найстаршою та найчистішою в Європі. Тому внаслідок змішання українського та єврейського расових типів має перемогти єврейський як більш усталений. Навіть якби єврейський тип не

¹³ «Згадана справа дуже пильна і тому просимо прислати нам ці статті, по змозі, якнайскорше. Статті будуть зокрема гоноровані». Лист від 15 травня 1943. У: *Michael Chomiak Papers* // Provincial Archives of Alberta. Accession no. 85.191, item no. 40 (General Correspondence, 1 April 1943 – 30 June 1943).

¹⁴ *Краківські вісті*. 1943. №№ 125, 137, 144, 175, 176, 201.

¹⁵ *Химка І.* «Краківські вісті» про євреїв, 1943 рік. Українсько-єврейські відносини під час Другої світової війни // *Філософська і соціологічна думка*. 1994. № 5–6. С. 204.

¹⁶ *Мартинець В.* Жидівська проблема в Україні // *Ідея в наступі*. Лондон, 1938. С. 24–47.

був таким, расове змішання призвело б до передачі у спадок єврейських психологічних рис, зокрема браку державницького інстинкту:

Мішання з жидами розслаблювало б і без того лагідну й неагресивну українську расу-націю. Мішання жидівської старої раси, що її ціхують інтернаціональні й протидержавні нахилності, із нашою, ніжною й неагресивною, що через кількасотлітню неволю не має належно розвиненої, високої національної свідомости й століттями, з покоління в покоління передаваних, вроджених державно-творчих здібностей, відай, дало б зовсім небажаний продукт.

Потреба нашого спротиву асиміляції жидів на ділі лежить не в тому, що ми не бажаємо асимілювати жидів, а в тому, що ми не хочемо, щоб вони нас засимілювали... щоб (зверхня) українізація жидів не означала (внутрішнього) очікування українців¹⁷.

Вирішення єврейського питання має полягати у всєбічній, а не лише расово-національній ізоляції євреїв від українців. Наслідком такої політики стане зменшення кількості євреїв та їхнього впливу. «Отже для зменшення числа жидів не треба ні погромів, ні насильного виселювання. Вистачить усеціло відсепаруватися від них»¹⁸.

Добра половина статті присвячена переказові праць проф. Мицюка, помітним є також вплив Милянчи, проте Мартинець суттєвим чином радикалізує попередню антиєврейську оунівську полеміку, додаючи до неї расовий компонент і в такий спосіб трансформуючи її у довершену антисемітську схему. Окрім цієї статті, Мартинець присвятив антиєврейським ідеям цілий розділ з промовистою назвою «Чи дбати нам про чистоту раси» у своїй праці «За зуби й пазурі нації» (Париж, 1937). Праця Мартинця засвідчує значний вплив антисемітського та расового дискурсу націонал-соціалістичної Німеччини на ідеологію ОУН. Це можна простежити і в інших оунівських документах та статтях того періоду.

Запозичення расової теорії з нацистської Німеччини означало рішуче заперечення гіпотетичної єврейської асиміляції, що і було дуже чітко наголошено Мартинцем. Пізніше це так само підкреслив Ярослав Стецько у вищезгаданій цитаті. В'ятрович піддає сумніву автентичність цього та подібних йому документів часів війни. Проте важко уявити бодай одну причину, з якої однодумець Мартинця, одного з головних ідеологів ОУН, не відчував би задоволення від винищення нацистами євреїв (на той час лише інтелігенції та молодих чоловіків), адже це означало вирішення всього комплексу питань, через які так бідкався Мартинець, та ще й чужими руками.

Радикально антиєврейські погляди знайшли своє втілення в постановках Другого великого збору ОУН і в інструкціях «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» (травень 1941). Проте В'ятрович наголошує, що жорстокі заходи мали стосуватися лише тих євреїв, які співпрацювали з радянською

¹⁷ Там само. С. 33.

¹⁸ Там само. С. 45.

владою, хоча самі ці документи чітко наголошують на поборенні «жидівства» як такого.

В'ятрович дуже «критичний» щодо невігідних для його тези джерел, тоді як ставлення до ідеологічно близьких джерел в нього геть некритичне. Зокрема, він без жодних застережень покликається на збірники документів, які напевно були цензуровані, щоб показувати бандерівців у найкращому світлі. Це збірники Володимира Косика про Україну в Другій світовій війні¹⁹ і відомий збірник «ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр.» (Мюнхен, 1955).

В одному місці В'ятрович спростовує припущення Жанни Ковби, що Косик нібито свідомо не включив до своїх збірників документи, які висловлювали гострі антисемітські гасла ОУН на кшталт: «Жидів на гак!», у такий спосіб: «Очевидно, авторці для того, аби звинувачувати В. Косика у бажанні приховати якісь документи, слід було самій вказати, де саме вони зберігаються, а не обмежуватися риторичними запитаннями» (с. 13). Проте В'ятрович нібито прочитав статтю Беркгофа і Царинника про життєпис Стецька, що в ній на першій сторінці подано конкретний приклад, як Косик довільно вилучив з документа речення, де показано бандерівців у негативному світлі. Причому чим раніше видано його збірник, тим більше він цензурований. Наприклад, у виданнях середини 1980-х і кінця 1990-х років уміщено той самий німецький документ – інформацію від 22 травня 1942 року про ОУН-Бандери, ОУН-Мельника і Поліську Січ. У першому виданні відсутня, але в другому з'являється така цитата: «Фінансування бандерівського руху здійснювалося, здебільшого, з Галичини. [...] Виявлено, що навіть євреї були жертводавцями; часто їх змушували до того»²⁰.

До збірників Косика взагалі не потрапили такі документи, як Ereignismeldung UdSSR, № 24, від 16 липня 1941 року, де німці фіксують участь українського населення і міліції в масових вбивствах євреїв у містечках Галичини²¹. Однак Косик включає до своїх збірників уривки з інших Ereignismeldungen.

Вилучення невігідних частин різних текстів, і то без жодного зазначення зроблених пропусків, було нормальною практикою редакторів з середовища так званих двійкарів, очолюваних Миколою Лебедем. Про це недвозначно пишуть, цитуючи оригінал і вказуючи на пропуск у збірнику «ОУН в світлі постанов...», Беркгоф і Царинник²².

¹⁹ Kosyk W. Das Dritte Reich und die ukrainische Frage. München, 1985; Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Львів, 1998. Т. 1–2.

²⁰ Див.: Kosyk W. Das Dritte Reich und die ukrainische Frage. München, 1985. S. 141. Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2. Львів, 1998. С. 194.

²¹ Einsatzgruppen in der UdSSR und die Judenfrage. The Beate Klarsfeld Foundation. Без місця і року друку. S. 11, 12, 15.

²² Berkhoff K., Carynnyk M. The Organization of Ukrainian Nationalists... P. 177.

Зрештою, про метод роботи «двійкарського» середовища В'ятрович має змогу переконаватися на власні очі. Навесні 2007 року архів Миколи Лебедя було передано з Українського наукового інституту Гарвардського університету до України, а саме – до львівського Центру досліджень визвольного руху. В цьому архіві майже немає оригінальних документів часів війни. Всі оунівські документи того періоду було переписано на машинці уже в 1950-ті роки. Інший приклад ідеологізованої редакційної практики «двійкарів» – збірник документів «Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 р.» (Нью Йорк, 1960)²³. Порівняння всіх текстів збірника, які походили з окупаційної газети «Краківські вісті», з оригіналами показує, що редактори цілком пропускали або змінювали в них пронімецькі й антисемітські висловлювання. Існують інші приклади, як «двійкарі» редагували документи, аби показати, що їм зручно, і приховати, що їм незручно²⁴. В'ятрович або не знає про це, або вважає, що не годиться про таке згадувати. В кожному разі – ідеологічно вмотивоване «опрацювання» джерел розпочалося принаймні з жовтня 1943 року, коли спеціальним розпорядженням крайового Проводу ОУН на західноукраїнських землях було наказано розпочати

...спеціальну збірку документів, які б твердили, що протижидівські погроми і ліквідації проводили самі німці, без допомоги української поліції, а натомість перед розстрілами спонукали жидівський комітет... підтверджувати співвиконність української поліції в акціях²⁵.

Інша проблема з джерельною базою рецензованої монографії є виключення з неї єврейських спогадів. Щоправда, В'ятрович робить один виняток – для україномовних (і сумнівних)²⁶ спогадів С. Кренцбах «Живу ще завдяки УПА». Інших єврейських свідчень (а їх існує величезний корпус) до уваги не взято. Зрозуміло, що спогад – це специфічне джерело, опрацювання якого потребує «хисту психоаналітика» і вміння «читати джерела

²³ Репринтне видання: Дрогобич, 1991.

²⁴ *Friedman P. Ukrainian-Jewish Relations during the Nazi Occupation // Friedman P. Roads to Extinction: Essays on the Holocaust. New York, 1980. P. 196; Himka J. P. Young Radicals and Independent Statehood: The Idea of a Ukrainian Nation-State, 1890–1895 // Slavic Review. 1982. Vol. 41. P. 224. N. 25.*

²⁵ ЦДАВОУ. Ф. 3883. Оп. 1. Спр. 43.

²⁶ Знову маємо справу з подвійним трактуванням джерел. Спогади Стели Кренцбах уперше з'явилися в діаспорі у 1950-х роках, а в 1990-х та 2000-х були передруковані в Україні й розміщені в Інтернеті. Проте невдовзі після появи спогадів Ігор Кордюк написав у журналі «Сучасна Україна» (1958), що вони є містифікацією. Відомий єврейський історик Філіп Фрідман також досліджував достовірність спогадів і дійшов висновку, що «ціла та історія є обманом» (the entire story is a hoax). Див.: *Friedman P. Ukrainian-Jewish Relations. P. 203–204.* Докази Фрідмана виглядають, на нашу думку, дуже переконливо, але В'ятрович приймає спогади Кренцбах за чисту монету, залишаючи без відповіді критичні застереження Кордюка і Фрідмана. Цілком можливо, що він не знайомий з їхніми поглядами, але знаменне є те, що спогади, які викликали сумніви в інших дослідників, він приймає некритично, бо вони надто гарно вписуються до його апіорної концепції.

як літературні тексти»²⁷. Та без нього не обійтися, особливо коли йдеться про історію травматичних подій і масових злочинів. Ми мусимо уважно прислухатися до голосів тих засуджених на смерть жертв, яким удалося пережити катастрофу. Більше того, ми мусимо бути свідомі, що ті, хто вижив, неспроможні переказати всю правду. Адже, як слушно зауважив американський історик Ян Грос:

Усе, що ми знаємо про Голокост, – за щасливої передумови, що про це розказано, – не є репрезентативним єврейським досвідом страждань під нацистською владою. Це завжди викривлений, однобічно упереджений досвід: усі ці історії мають щасливий кінець. Усі вони походять від нечисленних одиниць, яким пощастило вижити²⁸.

Єврейські спогади не підтверджують тези В'ятровича про непричетність ОУН і УПА до знищення єврейського населення під час Голокосту. Навпаки, вони фіксують випадки вбивства родичів українськими націоналістами²⁹. Ці єврейські свідчення походять з різних часів і постали з різних причин. Треба або визнати, що вони кажуть правду про злочини українських націоналістів під час війни, або з'ясувати, як це можливо, що стільки різних єврейських свідків повторюють ту ж саму неправду. Проте в кожному разі не можна просто виключати їх з поля уваги. Чи маємо ми виключати українські спогади, коли досліджуємо Голодомор?..

В'ятрович відкидає не тільки спогади, а й інші джерела, які за його оцінкою є «неофіційними», і фетишизує документи «офіційного» походження. Якщо ОУН офіційно у квітні 1941 року заборонила участь у погромах, то, згідно з В'ятровичем, не випадає навіть припускати, що оунівці могли брати у них участь у червні і липні (с. 15, 54; те саме і в Наконечного). В'ятрович цитує права національних меншин з постанов Третього надзвичайного великого збору ОУН від серпня 1943 року, оцінює цей офіційний документ як «зрілу демократичну програму» (с. 72–73), але не описує, як жилося у той самий час польській меншині на Волині під владою УПА. А якби ми так само довірливо підійшли до сталінської конституції, досліджуючи Великий терор 1937 року, до передовиць газети «Правда», коли ми хочемо зрозуміти колективізацію, чи до офіційних прес-релізів Третього райху, коли прагнемо дізнатися, в яких умовах жили остарбайтери з України в таборах праці в Німеччині?..

Культ документів поєднується у рецензованій книжці із запереченням контекстуальних чи порівняльних аргументів. Наприклад: «Г. Мотика

²⁷ Царинник М. Золочів мовчить // Критика. 2005. № 10.

²⁸ Gross J. Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne Poland. New York, 2002. P. 93.

²⁹ З-посеред величезної, але розкиданої літератури на цю тему рекомендуємо читачам зважене, чутливе до нюансів дослідження колишнього львів'янина: Melamed V. Organized and Unsolicited Collaboration in the Holocaust: The Multifaceted Ukrainian Context // East European Jewish Affairs. 2007. Vol. 37. No. 2. P. 217–248.

також вказує на ймовірність того, що частина грошей та коштовностей, відібраних поліцаями від євреїв, поповнила каси підпілля. Очевидно, це припущення автора потребує опертя на документальні аргументи, але їх у книзі не знаходимо» (с. 18). Є важливі контекстуальні моменти, з якими історик мусить рахуватися. Наприклад, у статті Миколи Сціборського наведено факти, що українські маси були готові вирізати євреїв (с. 117). А самі ОУНівці, маємо вірити, не були готові до такої різанини. У червні 1942 року митрополит Андрей Шептицький написав про мордування євреїв українцями: «З глибоким болем серця, зі страхом про будучину нашого народу, бачу, як в багатьох громадах живуть люди, що їх душі і руки сплямлені неповинно пролитою кров'ю ближніх»³⁰. А серед тих грішників «у багатьох громадах» не було наших націоналістів? Якщо націоналістичні міліції не брали участі в погромах влітку 1941 року, то хто zorganizував ці погроми у десятках населених пунктів Галичини?³¹ І що власне робили ці міліції, коли погромники грабували, били й убивали євреїв? І чому в балтійських країнах німцям удалося запрягти місцеві націоналістичні групи до подібної погромницької діяльності, а тільки у нас – ні?

Як відомо, на Волині проводилася систематична етнічна чистка під проводом ОУН. Там націоналісти замордували поляків і навіть чеських і німецьких колоністів – чому вони б стримали себе від убивства євреїв? А плинність кадрів між ОУН-УПА й українською поліцією, яка брала безпосередню участь у винищенні євреїв у Галичині і Волині? Коли навесні 1943 року тисячі українських поліцаїв перейшли до лав УПА, чи вони перестали вважати євреїв об'єктом знищення?³² Наприкінці війни, коли

³⁰ *Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького ЧСВВ з часів німецької окупації*. Йорктон, 1969. С. 181.

³¹ Німецький дослідник Дітер Поль [*Dieter Pohl*] у своїй монументальній праці «*Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*» (München, 1996) наводить цілий ряд фактів причетності організованих ОУН міліцій та похідних груп до проведення антиєврейських погромів. Багато погромів відбулися ще до того, як туди ввійшли німецькі частини, не кажучи вже про поліцію безпеки. З цього приводу є цікавим той факт, що в угорській зоні окупації антиєврейські акції української міліції було в багатьох випадках зупинено рішучим втручанням угорських військ. Автор дотримується думки, що найімовірніше погроми в Західній Україні були сплановані поліцією безпеки СС і проведені ОУН (S. 48–67).

³² В'ятрович погоджується з думкою Мотики, що не можна вважати, що відповідальність за злочини української поліції лежить безпосередньо на ОУН (с. 18). Але не бере до уваги плинності кадрів між поліцією та ОУН і УПА. Абсолютна більшість представників української поліції на Волині, яка поруч з німецькою поліцією та СС брала участь у винищенні 200 тис. єврейського населення цього регіону, у березні – квітні 1943 року приєдналася до УПА, створивши кістяк української партизанки. Отже, ОУН мала значний вплив на українську поліцію, коли вона займалася «остаточним вирішенням єврейського питання» на Волині. Тимоті Снайдер доводить, що «етнічне очищення» поляків на Волині відбувалося за подібним сценарієм до винищення євреїв саме з огляду на попередній досвід значної частини упівців у складі допоміжної поліції: *Snyder T. The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999*. New Haven – London, 2003. P. 162.

Червона армія наблизилася до Волині, чи УПА випустила на волю тих євреїв, які були в них на службі? Це був час, коли УПА підозрювала у зраді своїх же вояків, які походили зі Східної України і служили колись у Червоній армії. А євреїв просто випустили, не боячись, що вони зустрінуть їх незабаром як радянських партизанів або червоноармійців? Їх випустили, хоча існувала оунівська інструкція, що її цитує сам В'ятрович:

Жидів ізолювати, поусувати з урядів, щоб уникнути саботажу, тим більше москалів і поляків. Коли б була непоборна потреба оставити, приміром, в господарській апараті жида, поставити йому нашого міліціанта над головою і ліквідувати за найменші провини (с. 56).

Чи наші упісти були лицарями, як у легендах, чи повстанцями-партизанами ХХ століття? Уникнення таких питань, невміння відповідати на них істотно підважує достовірність симпатичного нарративу, збудованого на голих документах офіційного типу.

Серйозною вадою рецензованої праці є спроба пояснити зростання антисемітських настроїв серед українського суспільства виключно раціональними причинами. В'ятрович вважає, що євреї самі відповідальні за виникнення стереотипу єврея-комуніста, бо диспропорційно входили до партії та органів безпеки (с. 43–45, 51–53) і прихильно зустріли Червону армію 1939 року. Проте будь-яку ксенофобію не можна пояснити виключно раціональними аргументами, адже ксенофобія включає в себе ментальний процес відсіювання фактів «доречних» від «недоречних». Наприклад, з огляду на цілу низку чинників євреї пропорційно більше постраждали за українців та поляків під час советської окупації 1939–1941 років – вони становили близько 30% усіх депортованих. Тисячі євреїв утекли до німецької зони окупації, рятуючись від «комуністичного раю». Проте це жодним чином не вплинуло на популярність концепції «жидо-большевизму». Ця концепція була настільки популярною в українсько-галицькому суспільстві, що її не заперечували навіть ті, хто знайшов у собі мужність переховувати євреїв. З цього приводу промовистою є розмова митрополита Андрея Шептицького з діячем вішіської Франції доктором Фредеріком, який серед іншого зазначив, що участь українців у винищенні євреїв є природною з огляду на злочини НКВД, яке майже повністю складалося з євреїв. Митрополит погодився з цим, але все ж зазначив, що винищення євреїв є неприпустимим вчинком³³.

---

³³ Hilberg R. *The Destruction of the European Jews*. New Haven – London, 2003. 3rd edition. P. 545–546. Українці, які переховували євреїв, також мотивували свої вчинки приматом гуманістичних цінностей над націоналістичними. З цього приводу найвлучніше висловився директор Львівської міської бібліотеки О. Масляк. Коли один з його родичів запитав, навіщо він наражається на таку небезпеку, Масляк відповів: «поки усвідомив себе українцем, народився ж я людиною»: *Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993. S. 137. Не дивно що значну частину українців, які допомагали євреям, становили аполітичні селяни, часто жінки. Одна з таких жінок врятувала життя Шимону Редліху, історикові, автору книжки «Разом та наріжно в

У контексті 1943–1944 років В'ятрович зосереджується на зображенні поступової зміни позиції ОУН щодо євреїв, залучення деяких євреїв до лав УПА тощо. Одним зі свідчень того, що ці процеси відбувалися не лише внаслідок зміни курсу війни та спроб орієнтації на США та Британію, де «[євреї] мають великий вплив», а й унаслідок критичного осмислення націоналістичного середовища зсередини, є дискусія поміж Дмитром Донцовим та членом Головної ради ОУН Йосипом Позичанюком. В'ятрович пише, що ця дискусія символізувала поступовий відхід ОУН від донцовських принципів інтегрального націоналізму. Проте, сказавши «Б», варто було б сказати і «А». Майже ніхто не заперечує вплив Донцова на ідеологію ОУН, як і в цілому на українське суспільство 1930-х років; його іноді навіть називають «ідеологічним батьком» ОУН.

Донцов та його «Вістник» у ті часи перетворився на головного популяризатора німецького нацизму та італійського фашизму на українських землях. Під його керівництвом було опубліковано біографії Гітлера та Муссоліні, він сам переклав і видав частину «Mein Kampf». Донцов перейняв «філософію дії» цих режимів з наголосом на культурі сили та аморальності. На підтвердження коректності своїх поглядів Донцов раз за разом покликався на теоретиків нацизму та фашизму, повністю ідентифікуючи себе з їхньою ідеологією, та передруковував на сторінках «Вістника» деякі їхні твори (Гебельса, Розенберга та ін.). На початку 1930-х років Донцов перейшов на позиції радикального антисемітизму. Антисемітські мотиви почали з'являтися майже у всіх його статтях, які виходили у кожному числі «Вістника». Антисемітизм став суттєвим елементом його свідомості. Наприкінці 1930-х Донцов, окрім популяризації нацизму, почав також пропагувати гітлерівські методи «вирішення жидівського питання». На той час Донцов сформулював українську версію фашизму. Його погляди мали великий вплив на оунівських активістів та націоналістичний рух загалом.

Ще одним суттєвим недоліком монографії В'ятровича є те, що він майже не покликається ані на історичну літературу, ані на джерела англійською та німецькою мовами. Важливі монографії Карела Беркгофа, Амра Вайнера, Мартина Діна, Венді Лауер, Дітера Поля, Томаса Сандкюлера, Тимоті Снайдера і Шмуела Спектора Автор до уваги не бере, хоча вони незаперечно мають що сказати з його теми. Величезні збірники німецьких документів і, як уже згадувалося, свідчення євреїв, які згодом опинилися в Америці, він також ігнорує. Авторіві вистачило німецьких документів, дібраних й опублікованих у перекладі українською його однодумцем Володимиром Косиком. Чи можна це потрактувати інакше, ніж вияв провінціоналізму в науці?

Бережанах». Панівна концепція «жидо-більшевизму» створювала складну дилему навіть для тих українських націоналістів, які намагалися допомогти євреям.

Отже, книжка має серйозні вади, як на наукову роботу та об'єктивний опис ставлення ОУН до євреїв. Однак у рамках своїх самостворених обмежень вона подає цікавий матеріал, не завжди сумісний зі своєю головною метою – показати, що ОУН не можна обвинуватити в антисемітизмі. Ця несумісність вказує на те, що Автор таки прагне віднайти історичну правду, але, на нашу думку, не досягає цієї мети. Цінність рецензованої книжки полягає в тому, що на даний момент вона є найпомітнішою й найобдуманішою працею, що захищає ставлення ОУН і УПА до євреїв і тим самим полегшує раціональну дискусію навколо цієї дражливої теми. Зрештою, не можна без симпатії читати книжку, яка намагається конструювати образ українського націоналізму, що не містить у собі антисемітизму й ксенофобії. Як програма для майбутнього – це благородний намір. Однак як розуміння минулого – це, на жаль, викривлення історичної правди, яке не віддає належної пошани жертвам націоналістичного руху.

Taras Kurylo, John-Paul Himka

**What Was the Attitude of the Organization of
Ukrainian Nationalists toward the Jews? Reflections on
Volodymyr Viatrovych's Book**

The review examines the source base and methodology of Volodymyr Viatrovych's book on the attitude of the Organization of Ukrainian Nationalists to the Jews. It shows that Viatrovych manages to exonerate the OUN of charges of antisemitism and complicity in the Holocaust only by employing a series of dubious procedures: rejecting sources that compromise the OUN, accepting uncritically censored sources emanating from émigré OUN circles, failing to recognize antisemitism in OUN texts, limiting the source base to official OUN proclamations and decisions, excluding Jewish memoirs, refusing to consider contextual and comparative factors, failing to consult German document collections, and ignoring the mass of historical monographs on his subject written in English and German.